

KISS GY. CSABA

A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek magyar irodalmában

(NEM FIKTÍV MŰFAJOK)

Ha valakinek — egy nem magyar kutatónak vagy akár kései utódunknak — elemeznie kellene, hogyan jelentek meg a magyarországi szépirodalomban a nemzeti értékek, föltehetően igen nehezen boldogulna, ha csupán az adott időszak szövegei állnának rendelkezésére. Hiszen az, hogy milyen értékalakzatok jelent meg a nemzeti identitás, nagy mértékben társadalmi-politikai változások, nemzetközi hatások, irodalmi és szellemi divatok függvénye volt. Ezért magáról erről a föltételrendszerrel is áttekintést kellene készíteni. Ez azonban nem tisztünk, nem is kívánunk rá vállalkozni, bár némely utalások kikerülhetetlenek lesznek. Igyekszem abból kiindulni, ami a publicisztika, a dokumentumirodalom és szociográfia műveiben *szövegszerűen* megtalálható.

Bevezetesként annyit mindenképpen el kell mondani, hogy a két évtized alatt igen nagy mennyiségű olyan szöveg született, amelyik többé vagy kevésbé érintkezik a szóbanforgó kérdéskörrel. Szinte kimeríthetetlen mennyiségről van szó, ezért megfelelő mélységű és szélességű föltárára nem vállalkozhatunk, csak vázlatot, áttekintést készíthetünk. Hogy hűségesen rekonstruálni lehessen akár csupán a nem fiktív műfajokban a nemzeti kérdés megjelenésének megannyi formáját, a probléma megközelítésének a módját, a két évtized majd minden irodalmi szövegét végig kellene olvasni. Nem retorikai fogás talán az a megállapítás, hogy a magyar irodalomban alig van olyan mű, amelyik közvetve vagy közvetlenül ne foglalkoznék nemzeti értékekkel. Ami persze természetes, hiszen egy irodalmi műből rendszerint az is kiolvasható: mit jelent *akkor és ott* valakinek vagy valakiknek egy adott nemzeti közösség tagjának lenni.

A nem fiktív irodalmi műfajok közé számítjuk a következőket: irodalmi publicisztika (irodalmi folyóiratokban, írók szövegeit, amelyek megformálásában irodalmi igényjátszott szerepet), szociográfia, dokumentumirodalom, emlékiratok stb. Bizonyos átfedéseket nem tudunk elkerülni, igen cseppfolyósak a műfaji határok mind a szűkebben vett szépirodalom, mind a közírás, publicisztika és a szaktanulmányok irányában. Megközelítésünk elsősorban irodalmi, ami annyit kíván jelenteni, hogy az irodalmi művek világképében kirajzolódó nemzetfelfogásra vagyunk kíváncsiak. A nemzeti kérdés megjelenési formáit, értékalakzatait mindenekelőtt megrajzolni és nem értékelné kívánjuk. Igyekezünk szem előtt tartani, hogy az újkori nemzettudat megjelenésétől,

kikristályosodásától kezdve kiemelkedően fontos szerepet játszott az irodalomban. Ismeretes tény, hogy a nemzeti ideológia és a hozzá tartozó „mitológia” jelentős részben irodalmi műhelyekben készült. Továbbá az is, hogy ennek, a főként romantikus ihletettségű nemzeti mitológiának mindmáig örököse és használója a magyar nemzet. A magyar történelemről elsőül rendszerint irodalmi víziót kap minden magyar ember. Az írók által rajzolt nemzetkép — különösen a múlt századi nagy fénykorban készült vonásai — mélyen beleépült közgondolkodásunkba.

A nemzeti tudat alakítását, a magyar kultúra sajátos jelrendszerének formálását a hatvanas-hetvenes években is elvárták az olvasók a magyar írótól, és az írók is feladatuknak tartották e hagyományfolytatását. Térségünkben a múlt századi fogantatású nemzeteszme programját századunkban is számos érveléssel szolgálták az írók, s arra szintén számos érdekes kísérletet tettek, hogy lerombolják a romantikus eredetű nemzeti mitológiát. Ez a folyamat lényegében mindmáig tart, természetesen esetenként jelentős eltérésekkel. A romantikus nemzeti identitás megrendülése, átformálásának szándéka például olyan világirodalmi jelentőségű életműveknek volt a hajtóereje, mint a magyar Ady, a lengyel Witold Gombrowiczé vagy a horvát Miroslav Krležáé.

Az irodalmi publicisztika, a dokumentumirodalom anyaga arról is sok tanulságot kínál, hogy miként formálódott benne a jelenkori magyar nemzeti ideológia, milyen elemek kerültek bele a régi érvrendszerekből, milyen új konstellációkban helyezkednek el ezek a mozzanatok, hogyan öltenek esetenként új köntöst. A nemzeti mitológia sztereotípiái, toposzai jól kivehetőek ezekben a szövegekben. Az eszmetörténet kutatója nyilvánvalóan tapasztalhatja, milyen módon élnek tovább gondolatok, közhelyek, gyakran függetlenül attól, hogy tudatában van-e ennek a szóbanforgó szerző. Különösen tanulságos, hogy a hatvanas években például miként született meg a magyarországi irodalmi publicisztikában és esszéirodalomban bizonyos történelmi anyagból és a hozzáadott írói vízióból a nemzetkarakter romantikus öndicsőítésének kifordított kesztyűje, fonákja. Részben a történettudomány eredményeinek irodalmi befogadásáról, sajátos recepciójáról volt szó. Természetesen sem a történészek, sem műveik általában nem tehetnek arról, hogy az írók vagy újságírók megállapításaikat, az újonnan fölfedezett vagy interpretált történelmi tényanyagot miként építik mitológiai konstrukciókba.

Az egyik legnehezebb kérdés: miképpen mutassuk be az anyagot, milyen szempontok és kritériumok határozhatják meg földolgozásunk szerkezetét. Miután dolgozatunk határterületi jelenségeket tárgyal, irodalmi szövegeket, egy bizonyos műfajcsoporthoz tartozó szövegeket vizsgál, kérdésföltevésünk eszmetörténeti. Fontosak volnának alapos ismeretek a nemzeti ideológia újabb fejlődési szakaszairól, változásairól, de ez a XX. század vonatkozásában meglehetősen elhanyagolt terület. Fogalmaink, kategóriáink némelykor meglehetősen avítnak tűnnek föl, nehéz azt a követelményt tartani, hogy a leírás nyelve következetes fogalomhasználattal bírjon, hiszen a konnotációk némelykor ellentmondanak egymásnak, értelmezési problémák adódnak (olyan egyszerűnek látszó kérdésre gondolok például, hogy mit kell érteni a nacionalizmus fogalmán).

Miután irodalomban megjelenő nemzeti értékekről van szó, több ismeret kellene a kulturális antropológia, az etnoszociológia és egyéb részdiszciplínák újabb eredményeiről. Nézetem szerint a magyar tudományosság meglehetősen

elmaradt a kérdéskör vizsgálatában, a nemzetközi tapasztalatok és fölismerések hasznosításában.

Két évtized irodalmának anyaga szükségképpen bizonyos tendenciákat is megrajzol, nyomon lehet kísérni változásokat, hangsúlyok módosulásait. Először egy hosszmetetszeti vázlatot kívánok megrajzolni. Ez a hosszmetetszet végigkíséri a magyar irodalmi életben lezajlott — mindmáig befejezetlen — vitákat a nemzeti kérdéstről a hatvanas évek elejétől-közepétől a hetvenes évek végéig. Itt arról lesz szó, hogy milyen csatornákon, kik között, milyen kérdésekről folyt ez a vita. A kronológia csomópontjait — ha úgy teszük belső korszakhatárait — szinte magától értetődően kínálják a „nemzetviták” tetőzései. Még akkor is, ha e kérdéskör az utóbbi évek egyik legállandóbb vitatémája irodalmi életünkben, és tulajdonképpen a Molnár Erik-vita óta megszakítás nélkül folyik, hol kisebb, hol nagyobb intenzitással. Ezeknek a vitáknak elsősorban az irodalmi folyóiratok és az egyetlen magyarországi irodalmi hetilap, az *Élet és Irodalom* a megjelenési helye. A történeti áttekintés lehetővé teszi, hogy végigkísérjük a „nemzetvita” változásait irodalmi életünkben, bemutatván, hogy milyen egyéb probléma-komplexumok (az irodalmi hagyománytól a népi kultúrán keresztül a nemzeti irodalom fogalmáig) kapcsolódnak a nemzet kérdésköréhez, vagyis milyen más tudati-ideológiai kérdések szövetében mutatható ki nemzeti mozzanat.

A földolgozás terjedelmileg nagyobb része a nem fiktív irodalmi műfajokban kirajzolódó nemzetképet bizonyos ideológiai értékalakzatok szerint csoportosítja. Ebben a keresztmetszetben a következő csomópontokat jelöltem ki: folytonosság-diszkontinuitás, a nemzetfogalom jellege és szerkezete, a nemzeti mitológia jellemző vonásai, a történelmi hagyományhoz való viszony, a nemzeti irodalom fogalma, szomszédok—Kelet-Közép-Európa, nemzeti tudatállapot, népi-nemzeti kultúra.

Ez a problémakatalógus természetesen semmilyen tekintetben sem mondható teljesnek, bizonyára módosítható, kiegészíthető. Szinte teljesen föltáratlan területről van szó. A hazai eszmetörténet sem a korábbi korszakok, sem a jelen vonatkozásában bizonyos alapkutatásokat egyáltalán nem végzett el. Így lehet, hogy e földolgozás bizonyos kérdéseket fölnagyít, másokat mellőz ezért következtetéseink inkább problémákat kívánnak felvetni. Jól szeretnék kérdezni, nem minden áron kész válaszokat adni. Abban a reményben persze, hogy ez a kísérlet hozzájárul a válaszok pontos megfogalmazásához.

1. IRODALMI VITÁK A NEMZETI KÉRDÉSRŐL

1960—61-ben jelentek meg Molnár Erik tanulmányai a nemzeti kérdéstről; a Történettudományi Intézet 1960-ban tartott történészek és irodalomtörténészek részvételével ankétot a magyar nemzeti ideológia múltjáról. Természetesen megjelent ez a kérdéskör az irodalmi folyóiratok hasábjain is, és természetesen közvetlenül vagy közvetve hatással voltak a vitában megfogalmazott nézetek az irodalmi publicisztikára és az írók gondolkodására. Több mint két évtized távlatából talán nem indokolatlanul látunk három olyan jelenséget, mely a hatvanas évek közepén kristályosítója volt az irodalmi nemzetvita első szakaszának. Ez a három jelenség: egy dokumentumregény, egy történelmi esszé és egy publicisztikai vitacikk; Cseres Tibor *Hideg napok* (1964) című regénye, Nemeskürty István *Ez történt Mohács után* (1966) című történelmi esszéje és Faragó Vilmos *Kicsi ország* című írása az *Élet és Irodalom*ban

(1967). Bizonyos mértékig talán önkényesnek látszik e három írás kiválasztása, de mindenképpen szimptomatikusak voltak, és föltétlenül kiváltói és erjesztői — ez filológiaiilag is bizonyítható — a nemzeti kérdés irodalmi földolgozásának. Hosszú hullámokban tartó vitát keltettek, lényeges problémakomplexumokat hoztak fölszínre, mozgósították a magyar szellemi élet jelentős részét. A három mű egyben azt is jelzi, milyen kérdések körül csaptak össze a vitatkozók: Cseres regénye a közvetlen közelmúlttal, a második világháborús magyar szereppel foglalkozott, Nemeskürty történelmünk egyik tragikus sorsfordulójával (és áttételesen egész XVI—XVII. századi múltunk mai megítélésének lehetőségeivel), Faragó Vilmos pedig a nemzeti tudat jelenének összetevőit vizsgálta.

Szándéka szerint mindhárom író a múlt kritikus szemléletére akart inteni, fölül kívánta vizsgálni a magyar közgondolkodásban megrögzült képet a múltról, jelen és múlt viszonyát a döntő különbségben kívánta megragadni. A három írás recepciójának története azt bizonyítja, hogy a szerzők szándékát két egymással szemben álló póluson értelmezték: úgy tetszett, ismét alakot öltött a magyar szellemi élet mintegy kétszáz éves dilemmája, a választáskényszer egy alternatíva, a nemzeti értékek, illetve az általános emberi haladás polarizált és egymással szembefordított két lehetősége között. Egyes vélemények szerint a Hideg napok nemcsak az újvidéki tragédia felelőseinek, az elembertelenedés magyar változatának a következetes bírálata, hanem a „bűnös nép”-megbélyegzés igazolása. Mások viszont magukat a Cseres által földézett tényeket is kétségbe vonták (zárójelben jegyezzük meg, műveiben különösen nagy szerepet játszik a fiktív formába öltöztetett autentikus tényanyag), s helytelenítették a magyar bűnök egyoldalú bemutatását.

Nemeskürty ügyes fogással (a történész olvasót arra kéri befejező jegyzetében, tekintse művét regénynek, az olvasót pedig arra, hogy tekintse igaz történelemnek) fikció és valóság definiálatlan határán helyezte el művét. Történész bírálói mindazonáltal a kutatás eredményeivel szembesítették, az irodalmi publicisztika szerzői viszont egyszerű olvasónak tekintették magukat, s ilyen kitételekkel operáltak: „meggyőző tudományos mű” (Gyurkó László = Valóság 1966. 12. sz.), „legenda-fosztogató” (Lázár István = Köznevelés 1966. 21. sz.).

Faragó Vilmos kérdőíves magánfelmérése a fiatalok nemzeti érzésének zavarairól óhajtott tudósítani. Nagyon tanulságos mai szemmel elolvasni újra az annak idején parázs vitákat kiváltó írást. Az lep meg elsősorban, hogy kérdésföltevései mennyire belül vannak a nemzeti mozzanatot kizárólagosnak tekintő szemlélet keretén. Nem paradoxonként állítjuk ezt; Faragó mindenáron a nacionalizmust kívánja pellengérré állítani, és hogy bírálata hatásosabb legyen, fetiszálja az ellenfelet. Cikkének ki nem mondott értékrendszere egy negatív dimenzióban lévő nacionalizmus. Így azután „kihívását” magától értetődően lehetett nacionalista módon értelmezni; akár úgy, hogy csupán az előjelet változtatták ellenkezőre.

Jellemző volt ezeknek az írásoknak fogadtatásában a fogalmak gyakori tisztázatlansága. Tüzetes tartalomelemzés bizonyíthatná például, hogy az egyik kulcsfogalmon, a nacionalizmuson mennyire különböző — némelykor alapvetően eltérő — tartalmakat értettek az egyes hozzászólók. A hatvanas évek közepén a fogalmak rugalmassága lehetővé tette a különböző értelmezést, a bő lepel jótékony takarása alatt ki lehetett fejteni többféle véleményt, s ez mégis termékenyebb volt, mint az egyetlen értelmezés kizárólagossága.

Ha a *Hideg napok*, az *Ez történt Mohács után* és a *Kicsi ország* által jelzett tendencia a diszkontinuitásra, a nemzeti önbírálatra helyezi a hangsúlyt, és föllépése határozottan támadó volt a hatvanas évek elején-közepén — az igazsághoz hozzátartozik, hogy ekkor is születtek olyan művek — kevésbé a publicisztikában, inkább más műfajokban —, amelyek a pozitív nemzeti értékek mellett törtek lándzsát, és a magyar történelem és a jelen közötti folytonosságot hangsúlyozták. Jellemző példaként említhetjük a népi írók történelmi tematikájú műveit: Szabó Pál *Ahogy lehet* című regényét (1962), Féja Géza regényeit — *Kuruc idő* (1967), *Csillagok vigyáznak* (1968). A nemzeti érzés rehabilitációját sürgette a Kortársban (1969) Gulyás Mihály. Veres Péter életének utolsó szakaszában fogalmazta meg a „népben, nemzetben gondolkozni” normáját, Illyés Gyula a hatvanas évek elején nagy hatású esszéiben érvelt a „sorsproblémák” újravitatása mellett, Szalatnai Rezső a pozsonyi irodalmi Szemlében (1969) még az Osztrák—Magyar Monarchia, a régi Magyarország színeit is rózsaszínűre festette. De erre a szakaszra mégis az volt a jellemző, hogy a vitapartnerek a közelebből nem definiált nacionalizmus árnyával viaskodtak elsősorban, és az érvelés során azt igyekeztek bizonyítani, hogy a partner ebben a bűnben marasztalható el. A folytonosság, a nemzettel-hazával való azonosulás szükségességét fölvető publicisztikai írásokat pedig súlyos támadások érték (Gulyás Mihályt Rényi Péter marasztalta el a Népszabadságban, Szalatnai cikkét többen bírálták, a legélesebb formában szintén a Népszabadságban, E. Fehér Pál), és szerzőikre rendre ráolvasták a nacionalizmus bűnét.

E polémiák mai olvasója gyakran úgy érezheti, hogy a résztvevők tudatosan félreértelmezték vitapartnerük fogalmait. Erős volt a vitázókban a gyanakvás, az éretlenség a más fogalmazású érvekkel szemben. Ha egyszerűsítve a nemzet kontinuitását hangsúlyozókra és nacionalizmusellenesekre bontjuk a hozzászólókat, némelykor a két háború közötti népi-urbánus szembenállásnak az újraeledéséhez is kaphatunk meggyőző érveket.

A következő szakaszt mindenekelőtt Király István tanulmányától (*Hazafiság és internacionalizmus* = Kortárs 1973. 7., 8., 9. sz.) számítjuk. A hetvenes évek elején egyre többet írtak a nemzeti kérdéstről az irodalmi lapokban. Megelénkült valamelyest a történelmi múlt, a népi kultúra iránti érdeklődés, az irodalmi folyóiratokban rendszeres lett a szomszédos országok magyar irodalmának számontartása, 1972-ben és 1973-ban március 15-én rendőri akciókra került sor Budapesten „nacionalista rendzavarás” miatt. Király István tanulmányát azért tekintjük egy újabb szakasz kezdetének, mert körülbelül ekkorra rendeződtek át a nemzetvita frontjai, ez időtől változtak meg a hangsúlyok. Ha korábban a nacionalizmus kifejezés volt a kulcsszó, ettől fogva inkább a nemzet — egyszerűsítve így jellemezhető az irodalmi viták változó tendenciája. Az olyan par excellence hivatalos orgánumban is, mint a Népszabadság megjelent egy olyan szemlélet, amelyik egyaránt szembe fordult a nacionalizmussal és a kozmopolitizmussal, nem téve különbséget a kettő között. Király István expressis verbis kijelentette: „Elkerülhetetlen a konkrét polémiát elindító Molnár Erik-féle álláspont újbóli végiggondolása” (Kortárs 1973. 7. sz. 1122.). Ettől kezdve az irodalmi közvélemény számára nem úgy konstituálódtak a vitapartnerek, hogy az egyik oldalon állnak a marxista alapokon gondolkodó nacionalizmusellenesek, és a másik oldalon pedig a legjobb esetben „útitárs” — többségükben a népi írók mozgalmának tagjai —

írók, kritikusok. Király István és Pándi Pál diszkussziója (Népszava, Kritika 1974—1975) két, jelentős pozícióban lévő marxista irodalomtudós között zajlott le.

A hetvenes évek elején-közepén ismét nyilvánosságot kaptak a magyar irodalmi sajtóban az azokról a kérdésekről szóló viták, amelyeket Illyés Gyula többször „sorsproblémának” nevezett (a nemzeti kohézió csökkenése, a szétszóródás ütemének a fokozódása, a külföldi magyarok helyzete, a csökkenő születésszám, az öngyilkosságok száma stb.) Csak néhány jellemző példa: 1972-ben jelent meg Gergely Mihály *Röpirat az öngyilkosságról* című könyve, ugyanebben az évben Fekete Gyula riportgyűjteménye, az *Éljünk magunknak*. 1971-ben indult újra a *Magyarország felfedezése* című szociográfia-sorozat, amely a két világháború közötti elődökhöz hasonlóan az országról kívánt különböző metszetekben dokumentumirodalmi áttekintést készíteni. Ez a valóságföltáró irodalmi műfaj újabb lendületet kapott a hetvenes években, a középgeneráció egy sor írója — többek között Varga Domokos, Mocsár Gábor, Zám Tibor, Kunszabó Ferenc és sokan mások — próbálta ki erejét ezen a terepen.

A romániai magyar kultúra szervezettebb befogadása is erősítette mind a népi kultúra, mind a szociográfia iránti vonzódást, gondoljunk Sütő András *Anyám könnyű álmat ígér* című művének magyarországi sikerére.

A hetvenes években a magyar prózában is erősebb lett az autenticitás iránti igény, ami nemcsak az előző évtized rendkívüli méretű társadalmi változásai (a parasztság átalakulása, az urbanizáció, az életformaváltás stb.) következetes és dokumentumszerű föltárását írja elő, hanem a történelmi közelmúlt árnyaltabb megismerését is. A szociográfia mellett fontos szerepet kapott az emlékiratok műfaja. Már a hatvanas évek második felében születtek írói önéletrírások a számadás igényével, csak néhányat említve közülük: Tamási Ároné — *Vadrózsa ága* (1966), Féja Gézáé — *Szabadcsapat* (1965), Szabó Pálé — *Minden kör bezárul* (1968), Déry Tiboré — *Ítélet nincs* (1968). Rendszerint nagy vitát váltottak ki, egyben sok részlet vonatkozásában módosították képünket a két világháború közötti irodalmi életről, írók kapcsolatairól, a politika és irodalom kapcsolatáról. Az emlékiratok „divatja” folytatódott a hetvenes években is. Fontos szerepet játszott például Illyés Gyula *Beatrice apródjai* (1978) című önéletrajzi prózája, amelyben többek között az 1918—19-es forradalmak leverésének és a tragikus következményű trianoni diktátumnak hatását mérlegeli, sok tanulságos reflexiót szolgáltatván nemzeti önismeretünkhöz. Ebben az időszakban kezdődött meg annak az élményanyagnak az árnyaltabb bemutatása, amely a második világháború alatt érte a nemzetet, jelentős vállalkozás volt Nemeskürty *Requiem egy hadseregért* című dokumentumregénye a doni tragédiáról.

Az Élet és Irodalom hasábjain bontakozott ki vita Hernádi Miklós cikke nyomán 1974 májusában—júniusában a népi kultúráról. 1975-ben a magyar építészet helyzetéről folytatott vitában szintén fontos hangsúlyt kapott a magyar építőművészet népi tradícióinak mozzanata, e művészeti ág nemzeti jellegének kérdése.

A második világháború alatti magyarországi zsidóüldözésről készített dokumentumregényt Ember Mária, ez a mű adott ösztönzést Száraz Györgynek, hogy szembenézzen a hazai antiszemitizmus gyökereivel, megnyilvánulási formáival, először a *Valóság* című folyóiratban (1975. 8. sz.), majd *Egy előttelet*

nyomában című, könyv terjedelmű esszéjében (1976). Tulajdonképpen majd három évtizeddel Bibó István emlékezetes tanulmánya után ez volt az első kísérlet a magyar szellemi életben e tabu-téma földolgozására.

A nemzetviták harmadik szakaszában az előzőkhöz képest nem látunk merőben új tendenciákat. Ebben az időszakban, a hetvenes évek végén lép föl — immár nemcsak nemzedéki gettóból beszélve — az a generáció, amelyik a hatvanas évek közepén-végén lépett be a magyar irodalomba. E tény a nemzeti értékek jelenlétét több szempontból gazdagította-módosította. Ez a nemzedék szellemi érésének fontos szakaszában találkozott a nacionalizmus-vitával, s mivel szeretett volna e tekintetben is új lappal indulni, természetes életérzés lehetett számára a diszkontinuitás tudata. A hiány tudata mégis a nemzeti értékek keresésére ösztönözte őket, a nemzeti történelem és irodalom folytonosságának újrászövésére. Így amikor megjelentek az irodalmi életben, közöttük ebből a szempontból is meglehetősen erős volt a polaritás, csak az akkori fiatal költészet két olyan elkülönülő csoportjára utalok, mint a hatvanas évek végén a *Kilencek* és a társadalmi radikalizmus programjával induló lírikusok (Pass Lajos, Haraszi Miklós és mások). Ez a nemzedék először szélesebb fórum előtt mindenekelőtt az 1969-es lillafüredi írótalálkozón nyilatkozott meg, ahol többen hangsúlyozták az elődökhöz, nemzethez fűződő kapcsolatokat. Ugyanígy kerültek szóba e kérdések a fiatal írók 1972-es hatvani tanácskozásán, ahol fölvetették a történelemszemlélet, a szomszéd népekhez való viszony problémáit is, bár valamiképpen a szorosán vett nemzedéki „ügyek” (hazai irodalompolitikai, közlési lehetőségek) mögé sorolva.

A nemzeti tudat következő területeit látta fontosnak e nemzedék: a plebejus-demokratikus és forradalmi hagyományok, a huszadik századi magyar történelem kevésbé tisztázott kérdései, a szomszéd népekhez és a szomszéd országokban élő magyarokhoz fűződő viszony. Nem hiányoztak megközelítésükből a kritikus műltszemlélet elemei sem. Több olyan történelmi művel jelentkeztek, amelyek ironikusan szemlélték a magyar történelmet (csak Spiró György *Kőszegők* című drámáját és Dobai Péter *Csontmolnárok* című regényét említjük). Par excellence nemzedéki vonás volt — az ötvenes évek, a személyi kultusz kora iránti fokozott érdeklődés, ami elsődlegesen életrajzokból következett, hiszen ezek az évek gyermek- vagy kamaszkorukat jelentették.

Kristályosító alkalom volt a nemzedéknek véleményét elmondani a nemzeti kérdésről az 1979-ben megrendezett lakiteleki írótalálkozó. A Fiala Írók József Attila Köre által szervezett tanácskozás a nemzedék számos jelentős képviselője fejtette ki véleményét történelemről, hazafiságról, nemzettudatról. Lehet, hogy későbbi időpontból visszatekintve majd szimbolikus jelentőségűnek fogják tartani ezt a találkozót, ahol együtt szólalhattak a nemzeti problémáról huszon- és harmincéves írók Illyés Gyulával. S ha a fől szólalások egy része arról tanúskodott is, hogy a nemzedék elméleti és történelmi tájékozottsága még kívánnivalót hagy maga után, egyértelműen kiderült, úgy érzik tagjai, nekik is el kell mondaniuk, mit gondolnak mindarról, amiről hosszabb ideje vitázik a magyar irodalmi közvélemény. 1979-ben és 1980-ban ennek a nemzedéknek az elméleti kérdések iránt fogékonyabb képviselői folytatták a vitát a nemzetről a tatabányai *Új Forrás* című folyóiratban.

2. NÉHÁNY NEMZETI VONATKOZÁSÚ ÉRTÉKALKAZAT

a) Folytonosság-diszkontinuitás

A két évtized nemzetvitáit, irodalmi nemzetképét aszerint is lehetne tagolni, hogy miképpen viszonyultak az egyes gondolati konstrukciók a nemzeti-történeti folytonosság kérdéséhez. Az egyik ilyen típusú érvelés a megszakítottságot hangsúlyozta, a magyar nemzeti hagyomány szigorúan szelektív szemléletének szükségességét, a múltbeli magyar nacionalizmus leleplezését. Ezzel szemben egy másik gondolatmenet a múlthoz kötő szálak jelentősége mellett érvelt, a nemzeti tradíciók folyamatosságának, az értékek megőrzésének szükségességére hívta föl a figyelmet. A kétfajta megközelítés erősen polarizált ellentétekben nyilvánult meg a hatvanas években. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján viszont változás következett be; mind többen hangsúlyozták, hogy a szocialista átalakulás után a szelektív szemlélet mennyi fontos értéktől zárta el a nemzeti kultúrát, továbbá hogy a hagyományörzés és új értékek megteremtése egymással nem állítható szembe.

A hatvanas években bekövetkező óriási társadalmi átrétegződések — különösen a parasztság sorsának gyökeres megváltozása — felhívták a figyelmet a társadalom változásainak ellentmondásaira, a lehetséges értékvesztés problémájára; arra a kérdésre, hogy mennyiben volt törvényszerű a paraszti világ fölszámolása, amely egy elterjedt fölfogás szerint a nemzeti jelleg őrzője is volt.

Gazdag irodalma van a mezőgazdaság magyarországi átszervezésének. Föltehetőleg azonban irodalmon kívüli okok miatt a tévesítésre reflektáló szociográfiai írások (a legismertebbek, Csoóri Sándor *Tudósítás a toronyból* című kötete és Csák Gyula *Mélytengeri áramlás* című írása) csak áttételesen beszélnek erről a kérdéstről, a társadalmi változások nemzeti vetülete itt közvetlenül nem jelenik meg. „Utálom a fölösleges szertartásokat, de elbúcsúzhattunk volna szépen is a lovaktól. Nem is csak tőlük — *tegnapi magunktól is*; mindattól, amit nekünk jelentettek. A búcsú *önbecsülés* lett volna: a döbbeneten túl mindnyájunk közös gesztusa” — olvassuk Csoóri egyik 1962-es írásában (*Egy nap a szőlőben*. In: *Tudósítás a toronyból*. Bp. 1963. 136. l.).

Miképpen jelenik meg a folytonosság-diszkontinuitás antinómia a hatvanas évek végén kibontakozó nemzetvitákban? Lássunk először néhány véleményt, amely a tradíciók elevenen tartásában látott veszélyt. E. Fehér Pál például *Új hazafiság, új érzelmek* című cikkének címevel is megszakítottságot hangsúlyozza (Népszabadság 1969. XII. 7.) Arra figyelmeztet, hogy a nemzeti múlt ürügyén a társadalmi rendszer kaphat támadást: „Az a törekvés természetesen helyeselhető, hogy az utókor tisztelőleg olyan tisztességes emberi szándékok előtt is, amelyek az ország megmentésére törekedtek, de romantikus elképzelésekkel, nemegyszer a szocializmussal ellentétes ideológiai akarattal, tehát szükségszerűen vereségre kárthatatva”. A régi és az új kibékíthetetlen antagonizmusának tengelyén helyezi el Rényi Péter is a nemzeti érzés hagyományainak keresését Gulyás Mihály *Kortárs*-beli cikkét és a mellette szólókat bírálta: „A nemzeti érzés konzervatív kultuszába kapaszkodók mai aktív reagálása nemhogy cáfolata volna, hanem bizonyítéka annak. Ez a konzervativizmus ma megfeszíti minden erejét, hogy védje a réginek a gátjait az új áradata ellen”. (*Kortársi vita a hazafiságról* = *Kortárs*, 1969. 9. sz. 1509. l.) A szembeállítás, az elválasztás mozzanata dominál Faragó Vilmos egyik

hozzászólásában is: „Azt is mondhatnám: 'hazánk' — (ami sohasem volt igazán a miénk, mert polgároké, és földbirtokosoké volt...)” (Élet és Irodalom 1971. III. 6.). Amikor a *Kicsi ország*-vita alkalmából Faragó Vilmos az Eötvös Kollégiumban az egyetemistákkal beszélgetett, a hallgatókat „kálvinista—kurucos—dzsentroid” mentalitásban marasztalta el.

A folytonosság mellett érvelők a hagyományok keresése, a múlthoz kötő szálak erősítésének szándéka mellett voksoltak. Idézzünk még két jellegzetes megfogalmazást, Mód Aladárét és Veres Péterét, mindketten a *Népszabadság*ban szóltak hozzá a vitához. Az előbbi így fogalmazott: „A szocialista hazafiságot tekintve döntő, hogy munkában, irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt összekapcsoljuk a múlt haladó hagyományainak pozitív értékelését és a negatívumok világos elítélését...” (1967. III. 12.). Az író pedig így töprengött: „...de vajon rendben van-e minden a nemzeti élet történelmi és szellemi-lelki értékeinek a megítélésében és kultikus gyakorlatában? Hiszen ami itt a nehéz századok folyamán szép és igaz mű született..., az nemcsak az uraké volt, hanem az egész népé-nemzeté lett.” (1968. XII. 24.)

A hetvenes években az irodalmi sajtóban erőteljes kísérletek történtek a nemzeti tradíciók tágabb értelmezésére, a tüzetes kutatómunka szorgalmazására. Ebbe a sorba illeszkedik többek között Király István említett írása a szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok értelmezéséről (Kortárs 1973.), Klaniczay Tibor tanulmánya (*Gondolatok a nemzeti hagyományról* = Kortárs 1974. 5. sz.), Mesterházi Lajos írása (*A teljesebb nemzeti önismeretért* = Új Írás 1983. 7. sz.). A hagyományok alaposabb föltárását sürgetik, a jelen nemzeti tudatát nem tartják elképzelhetőnek a múlt tartalmai nélkül, az örökségből elsősorban tanulságokat óhajtának levonni, nem egyoldalúan feketének vagy fehérnek kívánják látni.

Ebben az időszakban egyre természetesebbé vált az irodalmi életben a hagyomány kiterjesztése a szomszédos országok magyar irodalmának két világháború közötti szakaszára, számos tanulmány látott napvilágot a magyar nyelvű irodalmak termékeny kapcsolatairól. Eleinte azonban ez a visszatekintés majdnem kizárólag a kommunista vagy a kommunista mozgalommal szorosan együttműködő erdélyi, szlovákiai, jugoszláviai magyar írókra szorítkozott (elsősorban Fábry Zoltánra, Gaál Gáborra és Sinkó Ervinre). Akadtak, akik e hagyománybázist szélesíteni óhajtották, például Pomogáts Béla a transzszilvanizmus kérdéskörében, de a hetvenes évek elején még többször kellett merev visszautasításokkal találkoznia (lásd a Kritika transzszilvanizmus-vitáját 1973-ban: Tordai Zádor, Pomogáts Béla és E. Fehér Pál részvételével.) Sok segítséget jelentett, hogy maguk a nemzetiségi irodalmak képviselői is kezdték tágasabban értelmezni saját kulturális hagyományaikat, s ez éreztette hatását a határok innenső oldalán is.

Nem maradtak hatás nélkül a magyar irodalmi közgondolkodásra a történészek, irodalomtörténészek eszmetörténeti és művelődéstörténeti kutatásai, azok a hetvenes években született eredmények, melyek tükrében jóval differenciáltabban láthatjuk századunk magyar szellemi életének változásait. A hetvenes évek második felében nemcsak fontos emlékiratok jelentek meg (például nagy közönségsikert könyvelhetett el Kádár Gyula vezérkari ezredes önéletírása), hanem megélenkült a korábban elhanyagolt területek kutatása. Olyan magyar politikusok, gondolkodók, tudósok öröksége került mérlegre és a közönség elé, mint — csak néhány példát említve — Károlyi

Mihály, Jászi Oszkár, Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István. Megkezdődött a legújabbkori magyar gondolkodás tudományos elemzése, megismertetése a tágabb közvéleménnyel, mégpedig gyakran vitákon, különböző megközelítésű földolgozásokon keresztül. A hatvanas évekhez képest erősebb lett a magyar irodalom folyamatosság-tudata is, már nem csak a „fősodor” jelentette a hagyományt, a két háború közötti örökségből a prózában egyre erősebb lett olyan életművek vonzása, mint Kosztolányié, Füst Miláné vagy Szentkuthy Miklósé.

Különösen érdekes az országos és a szűkebbirodalmi közvélemény fokozódó kíváncsisága a második világháborús magyar sors változatai iránt. A Nemeskürty dokumentumregényével kezdődött sort az emlékirók folytatták, a folyamat egyik csúcspontját jelentette Csoóri Sándor emlékezetes esszéje (*A magyar apokalipszis* = Tiszatáj 1980. 11. sz.), amely a tudatosítandó múlt, a hatalom önféltrevezetésének tragikus példájaként elemzi a voronyezsi magyar katasztrófát.

Az *Új Forrás* nemzetvitájában is megjelent a folytonosság és diszkontinuitás kérdése, más hangsúlyokkal, mint a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, noha a szembenálló nézetek szerkezete némely tekintetben emlékeztet a korábbi konstellációkra. Idézzük a vitaindító Szilágyi Ákos cikkéből azt a megfogalmazást, amelyben a nemzeti ideológia történetében *régi* és *új* polarizált, vagyvagyyszerű különválását szögezi le; a magyar értelmiség feladataként jelöli meg, hogy „leküzdje a nemzetközpontú ideológiai, politikai, történelmi tudatot, amely az egyetlen összefüggő, folyamatos magyar ideológiai-politikai hagyomány, és megkíséreljen helyébe egy történelem-, politika-, gazdaság-, ember-, egyszóval: értékközpontú nemzettudatot állítani” (1979. 4. sz.). Kósa László viszont hozzászólásában arról beszélt, milyen károkat okozott az az időszak, amikor szinte kizárólagos hangsúlyt kapott a diszkontinuitás: „... volt idő, amikor egészen vékony erecskévé szűkült a folytonosság. (...) A folytonosság megszakítása egy nemzet életében óhatatlanul negatívan hat vissza a közösségre.” (1980. 2. sz.).

b) A nemzetfogalom mibenléte

Azt hihetné az ember, hogy művek garmadája kísérelte meg nálunk fogalmilag meghatározni, mi a nemzet, milyen változásokon ment keresztül ez a fogalom a modern nemzetté válás korától kezdve. Sommázza azt mondhatjuk: hiányoznak a kutatások, néhány kivételtől (Szűcs Jenő, Lackó Miklós, Szabó Miklós) eltekintve még a nyolcvanas évek elején sem túlságosan biztató a helyzet. Így nézetem szerint az írók bírálatát mérsékelni illendő. Az elmúlt évtizedek vitáit olvasva néha az a benyomása támad az embernek, hogy vagy másfél századon keresztül hiába töprengtek kiváló magyar agyak a nemzet jelenségének mibenlétéről, ez nemigen érintette meg utódaikat, mintha az ötvenes években besulykolt sztálini meghatározás minden mást feledésre ítelt volna, egyszer s mindenkorra. Mintha nem épp itt, Európa közepén viaskodtak volna annyit olyan fogalmakkal, mint politikai nemzet, államnemzet és kultúrnemzet, hogy milyen kritériumok a döntőek, hogy teleologikus-e egy adott közösség fejlődése abba az irányba, hogy végül egy nemzetállam (nemzet=állam) legyen.

Mindenesetre a nemzetvita első szakaszában ez a kérdés látszik a leginkább

ködösnek, meghatározhatatlannak. Mintha ezt kerülni akarták volna a vitatkozók, vagy legalábbis óvakodtak a direkt kijelentésektől, nehogy rájuk lehessen bizonyítani, hogy tagadják azt a meghatározást, amelynek szerzőjét ekkor már nem említették.

A nemzetfogalmaknak az európai civilizációban hagyományos egyik felosztása elkülönít államnemzetet (politikai keret, a meghatározó kritérium az állampolgárság, a politikai terület, a gazdasági egység) és kultúrnemzetet (etnikai-nyelvi egység, a sajátos kultúra különíti el). Ez a különbség végigvonul a vitázók megfogalmazásain. Faragó Vilmos írta Darvas Józsefnek válaszolva: „... a teljes nemzeti egység megteremtése (...) csak az ideológiai harc útján, a nacionalista és minden más polgári nézetek legyőzve leküzdése útján lehetséges!” (Élet és Irodalom 1967. II. 4.). Ebből a megközelítésből egyébként az következik, hogy a nemzeti egység szükségképpen egy országon belül fog majd megvalósulni, tehát a hagyományos tipológia szerint Faragó nézete az államnemzethez áll közel, bár a következő fogalmazásból még bonyolultabbnak látszik elképzelése. Tézisei a következők: „A nemzet: gazdasági képződmény. (...) Hiába van állami egység, sőt hiába van etnikai egység is, például Franciaországban már a Napkirály idején, [itt persze közbevetendő, hogy az sem volt az, de ez most nem fontos] a francia nemzetet az ipari forradalom integráló ereje teremti meg végül.” És másik következtetése: „A nemzet tehát: történelmi képződmény”. (Élet és Irodalom 1971. III. 6.)

A megvalósítandó nemzet ideálképét találjuk meg Fenyő István egyik megfogalmazásában is, ahol többek között a népi írók nemzeteszményét bírálja, mivel úgymond „...egyrészt a társadalmi fejlődés szükségszerűsége, másrészt a korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom(...) újrarájzolja a nemzeteszmény egész struktúráját(...) Manapság viszont csak annak a nemzetértelmezésnek van létjogosultsága, amelyik céljával nem egyedül a nemzet, hanem az emberiség szabadságát tűzi ki.” (*Nemzeti érzés és szocializmus*. = Napjaink 1971. 5. sz.). Egyszerű volna Fenyő István megközelítését a felvilágosodás univerzalizmusából levezetni, rámutatni messianisztikus jellegére, csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy eszményéből olyan konkrétumok hiányoznak: kik a nemzetnek tagjai, milyen jelenségekben ragadhatók meg határai.

A nemzetfogalom ellentmondásairól már korábban is többen írtak az irodalmi sajtóban. Pándi Pál a területi mozzanat kérdéséhez fűzi a következő megjegyzést: „A nemzeti érzés hagyományosan összefügg az országterület tudatával. [Tegyük hozzá: nem mindig, és nem mindenütt.] A területtudattal összefüggő nemzeti érzés a legtöbb szocialista országban a beköszöntő szocializmussal együtt, közvetve-közvetlenül azáltal kapott elégtételt. Magyarországon másként alakult a helyzet: az egykori uralkodó osztályok Hitler kezéből kapott területeiért súlyos árat kellett fizetni.” (*Malom a Sédén* — Illyés Gyula drámájából. = Népszabadság 1970. IV. 4.) Állam és nemzet kapcsolatát fejtegeti 1968-ban a régi Kritikában Klaniczay Tibor: „A nemzeti állam tehát egyáltalán nem tekinthető a szocialista korszak tipikus, törvényszerű és egyedül normális államtipusának, ami egyúttal azt is jelenti, hogy egy szocialista ország társadalma nem feltétlenül, sőt igen gyakran nem azonos valamely szocialista nemzettel.” (1968. 1. sz.)

A kétféle nemzetfogalommal való sajátos játékot kísérelt meg a XVI. századi Magyarországról szólva sokat vitatott *Mohács* könyvében Nemeskürty

István. Kőszeg védőjéről szólva Jurisics Miklós nevét horvát írásmóddal közli (vagyis etnikai hovatartozását jelöli, későbbi századok módján), viszont dalmát nemesként (ami már államjogi hovatartozást jelöl) aposztrofálja; Kőszeg hol németül, hogy magyarul nevezi meg, azt hangsúlyozván, hogy akkor stájer fennhatóság alatt volt. Azért tehetta meg a közönség szemében meglepő fölfedezéseit, mert önkényesen váltogatta a nemzetfogalom kritériumait, hol ezt, hol azt a mozzanatot tekintette döntőnek. Megtehetette, mert a közfelfogásban is egymástól eltérő tartalmú fogalmak élnek, másszóval: a nemzet mást és mást jelent.

Illyés Gyula így fogalmazott emlékezetes írásában (*Hajszálgyökerek*): „Minden nép számára; a közösség kötelei között ma már a legerősebb az anyanyelv” (Népszabadság 1968. I. 7.), máshol pedig „tizenöt milliós anyanyelvű népről” beszél (*A Magyar Nyelvről ünnepére.* = Népszabadság 1972. I. 16.). Számára világos, hogy jelenleg ez az adottság a magyar nemzet legerősebb összetartója. Ugyanitt így érvel: „Diaszpóránk mai állapotában nyelvünk a nép. Sajátos tulajdonságaiból ma főleg ez sugározhatja az erőt, amely a mi társadalmi közösségünket egyenrangúvá teszi a többi népek jól működő közösségeivel.” Németh László a nyelv mellett fontos jelentőséget tulajdonított a közös múlt emlékezetének, a sajátos kultúrának: „...a nemzetet, ha valóban az, mint mindennapi közösséget, a nyelvnél komolyabb kohézió tartja össze: berögzött szokások, érzések, emlékek, gondolatok, amelyeket nem lehet kitépni magunkból.” (*A nemzet-ragasztó.* 1966. In: *Utolsó széttekintés* Bp. 1980. 452. l.). Ehhez a hagyományvonulathoz sorolható Páskándi Géza véleménye is a hetvenes évek közepéről: „... a nyelv a nemzet ‚legvégső sajátosa’. A legdemokratikusabb nemzetkritérium a nyelv: megtanulható, megszereshető, nem kirekesztő, senkit sem zár ki, aki legalább átlagosan beszéli, írja, aki tiszteli és szereti a megvallott és megvallatott, veszélyekben is vállalt anyanyelvet” (*Az anyanyelv vére.* = Élet és Irodalom 1976. VI. 19.).

A nemzet nyelvi meghatározottságából az is következik a magyar nép esetében, hogy a nemzethez különböző állampolgárságú személyek tartoznak. Ez a kérdés hosszú ideig a tabuk közé tartozott, jószerivel egészen a hatvanas évek közepéig-végéig. Illyés Gyula volt az, aki a legnagyobb hatású szavakat mondta ki a magyar nyelv közösségéről (*Hajszálgyökerek*). De Németh László, Féja Géza, Darvas József, Erdei Ferenc is többször kifejtette véleményét a szomszédos országokban élő magyarokkal való kapcsolatok erősítéséről. Váci Mihály volt egyike azoknak, akik a nemzetkérdésről szólva, először fölvetették hogy a kivándoroltakkal is érdemes kulturális kapcsolatokat keresni: „A szörványmagyarság érdeklődéséért, olvasói igényéért törekedni, nyelvi megmaradásáért küzdeni... egyetemes és emberi teljesítmény. Ezért minden magyar írónak és felelős embernek meg kell tennie legalább annyit, amennyi ma lehetséges.” (*Az oldott kéve* = Népszabadság 1969. VIII. 3.).

De a nemzetfogalom kultúrnemzeti dimenziójának megjelenése nem kapcsolható kizárólag a népi írók nevéhez. E. Fehér Pál például így fogalmazott a hetvenes évek elején: „A magyar kultúra kelet-közép-európai horizontja azt jelenti, hogy a magyarságot nem területi, hanem szellemi, kulturális közösségként értelmezzük” (Új Írás 1972. 12. sz.). A lényegen nem sokat változtat, hogy a publicista nem a magyar nemzet, hanem a magyarság kifejezést használta. Az irodalmi folyóiratokban a hetvenes években vált rendszeressé a tudósítás a szomszédos országok magyar kultúrájáról. Für Lajos

a magyar nemzetfogalom alapvető dilemmáját világította meg a hazai oktatás hiányosságainak bemutatásával nagy visszhangot kiváltó cikkében, amelynek címe fogalommal vált az irodalmi közvéleményben: *Milyen nyelven beszélnek a székelyek?* (Tiszatáj, 1972. 8. sz.). A későbbi fázisban, az Új Forrás vitájában többen egyértelműen leszögezték, hogy a nemzetiségi magyarok kérdése kulcsprobléma a nemzeti tudatnak. Kőnczöl Csaba: „Az erdélyi magyar kultúrát én a magyar kultúra szerves részének érzem” (1980. 1. sz.); Kósa László: „... hosszú hallgatás után tudatosult: nemcsak magyar anyanyelvűek laknak Magyarországon; a magyar nemzet jelentős része, mintegy harmada pedig határainkon kívül él” (1980. 2. sz.); Szegedy-Maszák Mihály: „nemzeti tudatunkat nem függetleníthetjük attól, hogy a környező országokban is élnek magyarok”. (1980. 4. sz.)

Tudjuk, hogy az etnikai-nyelvi nemzetfogalom kirekesztő jellegű is lehet, és a magyarországi történelem legújabb évtizedeiben milyen tragikus következményei voltak ennek. Az antiszemitizmusról sokáig hallgatott a magyar irodalmi sajtó, vagy inkább csak áttételesen beszélt róla. Dobozy Imre így tette szóvá 1967-ben: „mintha ez ... idomtalan téma lenne nálunk” (Népszabadság 1967. II. 5.). A magyarországi zsidóság tragédiája természetesen szerepelt szépirodalmi művekben, a dokumentáris irodalomban, nem történt meg azonban a részletes elemzése. Pedig joggal állította 1975-ben megjelent dokumentumregényének (*Hajtűkanyar*) mottójában Ember Mária: „Ennek a könyvnek a tárgya nem 'a' zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.” Erre a könyvre reflektált Száraz György (*Egyelőtétel nyomában*. Bp. 1976.), történelmi visszatekintést is nyújtva és a jelen problémáira, továbbélő előítéletek csapdáira figyelmeztetve. Méltó sikert aratott ez a könyv, pozitív visszhang fogadta mind a kritikusok, mind az olvasóközönség körében. Folytatása, sajnos, nemigen akadt.

Bármennyi változás következett be, a nemzetfogalom néhány alapvető, korábbi korból örökölt ellentmondása megmaradt napjainkig. Az állam- és kultúrnemzeti fölfogás összeegyeztetési kísérlete az Új Forrás nemzetvitáját éppúgy jellemzi, mint a korábbiakat. Szilágyi Ákos számára például a nemzet „mint gazdasági-, kulturális, politikai egység” jelenik meg (1979. 4. sz. Új Forrás), Dobai Péter a következőképpen határozza meg a nemzetet: „... elemi értelemben a nemzet nem más, mint egy közös és nagy egyénisége az egyes egyének lehetőleg integer államot és országot, népet, kultúrát és nyelvet alkotó sokaságának.” (Új Forrás 1979. 6. sz.). Egyedül Gergely András kísérli meg a dilemma magyarozatát, mindenekelőtt a régi Magyarország fölbomlásától számítva nálunk a kétféle nemzetfogalom összeegyeztetethetlenségét: „... ekkortól fogva számunkra a kultúrnemzet és államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező és térben elkülönülő entitások. E különleges helyzet — a ma is fennálló állapot — konkrét elemzése, amely pedig a nemzeti tudat zavaraiból talán a legtöbbet tudna megmagyarázni — teljesen hiányzik Szilágyi elemzéséből!” (Új Forrás 1979. 5. sz.).

Föltűnő jellegzetessége a nemzetfogalom meghatározására tett kísérleteknek a két évtized során, hogy gyakran a magyar fejlődést, a meghatározottságokat elszigetelten vizsgálták, szinte függetlenül az európai és közép-európai történelemtől. Így mintha bizonyos fogalmak és dilemmák kizárólagos helyi érvényűek lettek volna. Az irodalmi közvélemény történelmi műveltsége — eltekintve a kevés kivételtől — nem volt túlságosan magas, különösen nem az

eszméletörténet vonatkozásában. Az 1979-es lakiteleki vitán volt érezhető: mintha újra kellene tanulni, fölleveníteni a már ezerszer megvitatott magyar történelmi dilemmákat, a nemzeti ideológia történetének kérdéseit. Ezért hozott nézetünk szerint újat irodalmi közvéleményünk számára — függetlenül korlátozott hatásától — az Új Forrás vitája, ahol egyik-másik hozzászóló új felismerések tükrében mérlegelte a magyar nemzetfogalom problémáit, például Szegedy-Maszák Mihály nyelvfilozófiai és kultúrantropológiai megközelítés segítségével újszerűen világitotta meg. (Új Forrás 1980. 4. sz.).

c) A nemzeti mitológia jelképei és változatai

Igen tanulságos eredményeket nyerhetne a nemzeti jelképek teljesség-igényével föllépő kutatása, toposzok útjának nyomozása, százados előítéletek új alakváltozásainak föl kutatása. A maig továbbélő magyar nemzeti mitológiának egyik jellemzője, hogy rendkívül különböző, egymásnak ellentmondó elemekből áll (például: nincsenek demokratikus tradícióink — a magyar szabadságszerető nép), igen régi sztereotípiákat görget magával, gyakran olyan jelképekről van szó, amelyek korántsem csak a magyar nemzeti mitológiának jelképei, számos nemzetkarakterisztikai jegynek igen hosszú előtörténete van. Mindenesetre az is az előítéletek közé tartozik, hogy hosszú ideig a tudomány lemondott e kérdések módszeres számbavételéről, így az a fantáziálgatás, olcsó filozofálgatás terepül maradt. Olyan típusú földolgozások hiányoznak, amilyent például az Extra Hungariam szólás XVIII. századi továbbélését bemutatva Tarnai Andor végzett el (*Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969.).

Rendkívül sokrétű és gazdag regiszterét lehetne elkészíteni napjaink nemzeti mitológiáinak a nemzetviták és a nem fiktív műfajok alapján, erre azonban sem módunk, sem lehetőségünk. Csak néhány jellegzetes mitológiáinak nevezhető elemet szeretnénk bemutatni: a sztereotípiák makacs továbbélését.

Az egyik jellegzetes közhely kisép mivoltunk és huszadik századi tragikus történelmünk, amelyet szívesen hosszabbítunk meg legalábbis Mohácsig vagy Mátyás király haláláig. „Ó, hisz nekünk még az is fontos, hogy tudják meg és tartsák számon, hogy mi magyarok is a világon vagyunk, mint egy szólam a világ orkeszterében” — jegyezte meg egyik cikkében Veres Péter (*Virtus, „kivagyiság” vagy valami több.* = Népszabadság 1968. X. 26.). Boldizsár Iván a következőképpen fogalmaz tragikus múltunkról: „Jellegzetesen magyar kérdés ez, vagyis egy *kis népé*, amely Mátyás király halála óta Kossuth és Petőfi rövid, fellángoló 'fáklyaláng' korától és 1919 néhány messze előrelendülő hónapjától eltekintve a történelem mellékvezein utazott...” (*A világ színe előtt.* = Népszabadság 1968. IV. 4.) A magyar történelem reménytelen sötétségéről beszél egy vitacikkében **Eörsi István**: „De hiszen történelmünk 1514 óta néhány pillanattól eltekintve tragédiasorozat, a hamis alternatívák gyűjteménye, a legnagyobb hazafiak őrzöngve ostorozták ezt a történelmet, mely 'haláltóvá' változtatta az országot...” (*Élet és Irodalom* 1967. dec.). Magyar történelmi jelképnek, mégpedig századokat megmagyarázó jelképnek érzi Csoóri Sándor Dózsa tragikus bukását, költői víziójában így beszél róla: „Dózsa viszont a teljes legyőzetés állapotában, az elkárhozás hite alatt. Vége mindennek: életnek, bosszúnak, igazságosztó hitnek. Még csak függőben sem marad semmi. Se jövő, se harc, se a nagyság reménye. A vést, a vigaszt, a halál jutalmát gyökerestül tépik ki zápolyás kezek” (*A megevettek királya.* = *Élet és Irodalom* 1972. VII.

24.). A magyar nemzeti tudat jellemzésének tipikus mitologizáló példája Szilágyi Ákosé: „A rendkívüli, lírai módon egzaltált és tragizált, ön-maga örökös tárgyakként forgoló magyar nemzeti tudat.” (Új Forrás 1979. 4. sz.).

Hogy irreálisan ítéljük meg lehetőségeinket, szeretjük az illúziókat, századok óta meglévő közhely. Lássuk korszerűbb köntösben, Fenyő István interpretációjában: „... népünknek épp történelmi viszontagságai következtében, a kritikai szellemet nem tűrő nemesi-rendi világ képtelen prolongálódása kihatásaként igen gyengén fejlett ki nemzeti önismerete, önkritikai látásmódja, múltját illető reális önismerete” (Napjaink 1971. 5. sz.). Itt megtalálhatjuk azt a toposzt is, hogy hagyományaink alapján véve tekintélyelvűek, nem demokratikusak. Hasonló ez az érvelés ahhoz, amiről Szilágyi Ákos az Új Forrás nemzetvitájában beszélt; hogy az abszolutisztikus-autokratikus viszonyok között nálunk az alattvalói tudat volt jellemző. Érdekes jelenség ez, hiszen évszázadokig az európai közvélemény magyarsággképének egyik eleme volt az a közhely, hogy népünk szabadságszerető. Viszont az is igaz, a pozitív magyarsággkép megváltozása a század végétől éppen ilyen irányban haladt: kialakult a más népek iránt türelmetlen magyar-úr dolyfős figurája, különösen a szomszédos államok-népek propagandájában. Mintha Faragó Vilmos például a századelső cseh publicisztikájából merített volna: „... a kuruc énekek épp azért gyönyörűek, mert Esze talpasai azt hitték: saját szabadságukért harcolnak, pedig az akkori történelmi helyzetben inkább a nemesi kiváltságokat erősítette volna győzelmük” (Élet és Irodalom 1972. V. 6.). Király István viszont idézett tanulmányában épp a szabadságszerető magyar arcokat keresi: „A sajátos magyar szabadságharcos eredetű hazaszeretet” (Kortárs 1973. 8. sz.).

Mitologizáló eljárásnak nevezhetjük, amikor az irodalmi publicisztika történelmi összefüggések nélkül ragad ki tényeket és más, ahistorikus interpretációk keretbe helyezi, vagy elcsúsztat jelenségeket. Ilyenkor az apriori következtetésnek rendelődnek alá történelmi jelenségek. Két példát idézünk E. Fehér Pál írásaiból. Egyik alkalommal tetszetősnek látszó párhuzamként említi: „mert Franciaország Erdélye Algír volt” (Népszabadság 1974. I. 5.), másik alkalommal érvelésében Teleki Pál, a jobboldali-konzervatív politikus a fasizmus nyílt közép-európai képviselőivel, diktátoraival kerül egy sorba: „Ugyanúgy, ahogyan Szlovákiában Tiso vagy Romániában Antonescu”. (Élet és Irodalom 1979. 26. sz.).

Különösen tanulságos volt a mitologizáló szemlélet tekintetében Nemeskürty István többször említett *Ez történt Mohács után* című történelmi esszéje. Nem kívánok azzal foglalkozni, milyen csemegét jelentettek tárgyi tévedései, következetlenségei történészek egész rajának. Értékszerkezetében a magyar uralkodó osztály bűnei ördögi-sátáni színekben jelennek meg, a középkori magyar állam összeomlását úgy szemléli, hogy nem tulajdonít az eseménynek értékvesztést. Sokat idézték jellemző sorait: „... kevés állam süllyedt el ilyen kacagtató fintorokkal a történelem temetőjében, mint a középkori magyar állam” (I. m. 320. l.). Az irodalmi publicisztika egy része — mint említettük főntebb — revelációként üdvözölte a művet, mint a nacionalizmus maradványai ellen küzdő törekvések nagy diadalát (többek között E. Fehér Pál, Faragó Vilmos), s Nemeskürty érveit azzal támasztották alá, hogy tudományos műként értékelték. Ha a jelenség párhuzamait keresnénk térségünkben, mint a nemzeti kérdés mitologikus megközelítését, a lengyel nemesi köztársaság bukásának az interpretációja jut eszünkbe, annak sajátos formája az ötvenes években. A

sztalinista lengyel történészek fölfogása szerint ugyanis a többszöri fölöstás azért következett be, mert a lengyel nemesség mérhetetlenül elnyomta a népet, következésképpen Lengyelország eltűnése Európa térképéről a történelmi haladás irányába tett lépésnek is tekinthető. Nemeskürty gondolatmenete párhuzamba állítható ezzel, deheroizálása nem egyéb, mint a nacionalista elfogultságok, túlzások (a mi nemzetünk a legjobb, mi voltunk egyedül a kereszténység védőbástyája stb.) átfordítása negatív értékdimenzióba (nemhogy a védőbástya szerepet nem töltötte be a magyar nemesség, hanem minden nemességek legrosszabbika volt).

d) A történelmi hagyomány néhány kérdése

Nemeskürty jellegzetes esszéje a múlt egyik lehetséges irodalmi recepcióját jelzi. A hatvanas-hetvenes években irodalmunk figyelme elsősorban a válság-korszakokra irányult. Ha korábban jobban elkülönült történelmi regény és nem-történelmi regény, ekkortól egyre cseppfolyósabbak köztük a határok. Jelentkezik a történelmi dokumentumokkal operáló átmeneti műfaj, melyeket némelykor jobb híján nevezünk dokumentumregénynek. Ide sorolhatók Nemeskürty többi művei (például a *Requiem egy hadseregért*, a *Parázs a hamu alatt*, az *Elfelejtett évtized*, *Kik érted haltak*, *szent világszabadság*). Minden esetben bizonyos tényanyaggal operálva kíván a szerző új felismeréseket, a közgondolkodásban megmerevedett sémákat revideálni. Rokonságban áll ezzel a műfajjal az a regénytípus, amely formájában a parabolához közelít, de azért kellő tényanyaggal próbál érvelni. A fiatalabb nemzedékek írói közül mindenkélt Dobai Pétert (*Csontmolnárrok* — a 48-as magyar emigrációról; *Tartozóélet* — a második világháborúról) és Spiró Györgyöt (történelmi drámái, *Ikszek* című regénye, aminek érdekessége szempontunkból, hogy tárgyát a lengyel történelemből választotta), továbbá a történelmi témájú drámákkal jelentkező Boldizsár Miklóst.

A II. világháború irodalmi földolgozásaiban is egyre gyakoribbá vált az autentikus tényanyagot bemutató regény, dráma. A hetvenes években az emlékirat-irodalom tette teljesebbé a képet, aminek természetesen olyan következményei is lettek, hogy egyre kevésbé mertek vállalkozni az írók arra, hogy fiktív történetet mondjanak el. Cseres Tibor a *Parázna szobrokban* (1977) ugyan fiktív főhőst teremtett, gondosan ügyelt azonban arra, hogy regényének minden részlete, helyzete dokumentálható legyen. A hetvenes években egyre nőtt az olvasóközönség érdeklődése a történelmi témájú művek és a dokumentáris irodalom iránt. Ugyanakkor ebben az időszakban már a történelmi népszerűsítés is egyre jobban sikerült (lásd például a Magyar História sorozatot). A nyolcvanas évek elején a szépirodalomból, fiktív és nem fiktív művekből jóval differenciáltabb képet szerezhettünk a múltunkról az olvasó. Megszűnt bizonyos korszakok (például 1848) túlzottan preferált helyzete, kibővült a pozitív hősök galériája is, már nemcsak a forradalmak és szabadságharcok vezetői voltak a főszereplők, megjelentek az építőmunka, a reformok hősei, és a mindennapi szereplők arcai is, akiknek sorsában jobban lehetett érzékelteni az univerzális emberi helyzeteket, a történelem csapdait. A dicső harcok hősei mellett egyre gyakoribbak lettek az értelmiségiek, akik a történelmet értelmezni próbálják, és sorsuknak nemcsak közösségi, hanem egyéni dimenziója is van. Továbbra is érvényes, hogy igen nehéz elhatárolni a történelmi témájú művek esetében a

fikciót és autentikus dokumentumot, említsük meg Moldova György *Negyven prédikátor* (1973) című regényét, amely poétikai szempontból a parabolaregények közé sorolható, de igen szoros — szövegszerűen is — kapcsolat fűzi Kocsi Csergő Bálint eredeti emlékirataihoz (mint ismeretes, Bod Péter fordította magyarra a XVIII. század elején).

Arra is találunk példát a történelem irodalmi földolgozása során, hogy új művek az ismert eseményeket némiképp új megvilágításban hozzák elénk. A szabadságharc vonatkozásában említünk meg két példát: Sándor Iván *A futár* (1976) című regényében, Száraz György *Ítéletidő* (1979) című drámájában az erdélyi nemzetiségi konfliktusok bemutatására tesz kísérletet, a szembeforduló felek kölcsönös felelősségét hangsúlyozva.

A történelmi múlt iránti tájékozódás sokféleképpen értékelhető, a hetvenes években mindenképpen erős tendenciaként jelentkezett a különböző irodalmi műfajokban. Volt olyan interpretáció is a múlt évtized közepén, amely egyértelműen negatív fejleménynek tartotta ezt a tendenciát, Faragó Vilmos a történelmi érdeklődést szembeállította a jelen iránti tájékozódás szerinte nem megfelelő mivoltával: „... a magyar szellemi életre, amely múlt és származásérdekű orientációval, s jelen és szocializmusérdekű művek fogyasztásával fizeti a hadiadót.” (*Biztatás hasznos közvetítésre.* = Élet és Irodalom 1975. XI. 1.)

e) A nemzeti irodalom fogalmáról

„Idestova fél évszázada, hogy a magyar irodalom határai nem azonosak az országéival” — állapította meg Bata Imre *Irodalmunk jövője* című cikkében 1969-ben (Napjaink 1969. 4. sz.). A közhelynek számító gondolat hosszú ideig nem jelenhetett meg az irodalmi sajtóban. 1968—1969-et tekinthetjük az áttörés időszakának. A hatvanas évek elején mintha egyáltalán nem léteznék magyar irodalom Magyarországon kívül, a folyóiratokban csak hébe-hóba esik szó szlovákiai, romániai művekről, szerzőkről, a könyvek nemigen jutnak el Magyarországra a szomszédos országokból. Óvatos próbálkozásként jelenik meg egy-egy könyvismertetés a hatvanas évek első felében, mindenképp a vidéki irodalmi folyóiratokban, a szegedi Tiszatájban vagy a miskolci Napjainkban. A hatvanas évek közepétől kezd kissé változni a helyzet, a fordulat mindenképp az Írószövetség 1968. március 14-i közgyűléséhez kapcsolható. Itt beszélt határozott formában arról a kérdésről Dobozy Imre, mennyire fontos, hogy a szomszédos országokban élő magyarság „megtarthassa nyelvét, etnikumát, és semmilyen erős szakos befolyásra ne legyen kénytelen feladni a népi, nemzetiségi sajátosságait.” (Élet és Irodalom 1968. III. 30.). A tudósítás így fogalmaz: „Mindenki egyetértett abban Darvas Józseffel, hogy felelősek vagyunk ezért az irodalomért (értsd: a szomszédos országban születő magyar nyelvű irodalmakért)”.

f) A szomszéd népek és Kelet-Közép-Európa

Az irodalmi publicisztikában rendszerint összekapcsolódott a szomszédos országok magyar irodalmának kérdése a kelet-közép-európai népekhez fűződő kapcsolatokkal. A hatvanas évek végétől ambiciózus vállalkozások indultak Kelet-Közép-Európa irodalmainak közvetítésére. Külön Híd-rovata volt három

évig a miskolci Napjainknak, kivette a részét ebből a munkából az irodalmi folyóiratok többsége, az Élet és Irodalomban, valamint a Népszabadságban gyakran foglalkozott e kérdésekkel E. Fehér Pál. A népi írók közül is többen hangsúlyozták kultúránk-irodalmunk közép-európai meghatározottságát, elsősül Németh Lászlót és Féja Gézárt kell említenünk. Ez utóbbi írta például irodalmunk jövőjéről szólva, csatlakozván a Németh László fölvetette gondok megvitatásához: „Foglalkozhatunk-e eléggé behatóan a történelmi és irodalmi hagyományokkal, melyek a közép-európai népek emberi megértését és együttműködését tanúsítják? Holott akadnak ilyenek mindkét oldalon, és elhallgatásuk csupán a szakadékok mélyítésére alkalmas.” (A magyar irodalom jövője. In: *Lázadó alkonyat*. Bp. 1970. 429. l.)

A hetvenes években az új nemzedék jelentős részt vállalt ezeknek a kultúráknak-irodalmaknak hazai népszerűsítésében. Említsük még meg a Tiszatáj rovatait: Most-punte-híd, Kelet-Európai Néző; itt jelentkezett ezeknek az irodalmaknak új szakértő csoportja (Kovács István, Spiró György, Balla Gyula, S. Benedek András, Zirkuli Péter, Borsi-Kálmán Béla, D. Molnár István, Bába Iván és mások). A hetvenes évek második felében részt vállaltak ebből a munkából a következő folyóiratok: Forrás, Jelenkor, Alföld, tatabányai Új Forrás, szombathelyi Életünk.

g) A „sorskérdések”

A népi írók publicisztikája hozta szóba a hatvanas évek végétől egyre határozottabban, hogy a szocializmus sem oldotta meg automatikusan néhány jellegzetes társadalmi devienciánkat. Hosszú ideig ezeknek a kérdéseknek — például öngyilkosságok magas száma, népszaporulat, nemzeti tudat állapota — a fölvetése nacionalizmusnak számított. Rényi Péter igen határozottan állította: „... ami a múltnak mindmáig is talán legveszedelmesebb maradványa: az igazi hazafiság összekeverése a burzsoá nacionalizmussal.” (Gulyás Mihály írására reflektálva; *megjelent egy hibás írás* = Népszabadság 1968. V. 11.) Veres Péter egészen más módon érvelt: „... de saját népünk, nemzetünk iránti természetes közösségi érzés nem nacionalizmus, hanem országunk magatartásához, nemzetünk önfenntartásához életbevágóan szükséges állampolgári felelősség, szellemi-lelki elkötelezettség. Ha úgy tetszik: patriotizmus. Enélkül nincs ország, nincs államélet!” (A „*gubernementális*” *gondolkodásról*. = Népszabadság 1968. XII. 24.)

A demográfia aggasztó helyzetére először az írók hívták föl a közvélemény figyelmét még a hatvanas évek elején-közepén. Aggodalmaikat a hetvenes évek elején is a nacionalizmus megbélyegzéssel intézték el, Fekete Gyula nagy vihart kiváltó könyvét (*Éljünk magunknak?* 1972) ismertette írta a Népszabadságban Pozsgay Imre: „Tulajdonképpen Fekete Gyula egyéni verziójával állunk szemben. A saját szempontjait látja és azokat látja helyesnek”, ő viszont az okokat korábbi történelmünkben véli megtalálni: „Huszadik századi, demográfiai katasztrófáink’ legmegdöbbentőbb okaként mégiscsak azt a társadalmi rendszert kell tekintenünk, amelynek leghívebb eszmei kifejezője a nacionalizmus volt.” (1972. VII. 3.). Több mint egy évtizeddel később a statisztikai adatok inkább az írók aggodalmát látszanak igazolni, 1972-ben vetette papírra Varga Domokos: „a születések számának... stagnálása helyett néhány éven belül további gyors csökkenése fenyeget.” (Élet és Irodalom 1972. VII. 29.).

Életének utolsó írásában Németh László gyakran szólott a nemzeti kohézió lazulásáról. Pesszimista kijelentését sokszor idézték: „Úgy látszik, nem vagyunk, a szocializmus ellenére sem emelkedő nép.” (*Irodalmunk jövője*. In: *Kiadatlan tanulmányok* II. Bp. 1968. 629. l.). *Levél a nacionalizmusról* című írásában keserű látéleletet készített: „De gyengül a magyarság kohéziója idebenn is... (...) A legnagyobb baj, hogy a folyamat ellen védekezni sem szabad. Fennmaradásunk gondjaitól szenvedni, azokra célozni is: nacionalizmus.” (In: *Utolsó széttekintés*. Bp. 1982. 792. l.). A nemzeti kohézió gyöngüléséről számos író fejtette ki véleményét közvetett-közvetlen formában, s a legtöbbször nacionalistának minősítették őket. Miképpen jelentkeznek ezek a nézetek a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, azt az Új Forrás vitájában lehetett figyelemmel kísérni. Csepeli György volt a vita egyetlen résztvevője, aki a nemzeti kohézióval kapcsolatban semmi nyugtalanító jelet nem regisztrált: „Nincs miért aggódni e tudat állapotáért; Magyarországon minden kétséget kizáróan magyarok élnek... a nemzetietlen reagálásnak semmi jele nem tapasztalható.” (1980. 3. sz.) Ezzel szemben Gergely András így vélekedett: „a magyar nemzeti tudat... nem képes értékszervező-értékorientáló funkcióját zavartalanul ellátni...” (1979. 5. sz.), Szörényi László még élesebben fogalmazott: „Véleményem szerint attól kell félni, hogy a nemzeti sajátosságok eltűnésével arctalan tömeggé, értékek elsajátítására alkalmatlan csordává, vagyis lakossággá torzul az a kb. 15 millió ember...” (1980. 4. sz.). A történelmi emlékezet és a nemzeti hagyomány közvetítésének negatív tapasztalatairól számol be Kósa László: *A haladó hagyomány*, „történelmi igazságok elferdítésére, elhallgatására, esztétikai értékeknek a nemzeti művelődési örökségből való kiiktatására szolgáltatott ürügyet” (1980. 2. sz.) és Veres András: „A nemzeti öntudat túlzásaitól óvó túlzott aggodalom egész nemzedékünk nevelését áthatotta.” (1980. 5. sz.) Ebben a vitában fölvetődött a nemzettudat dinamikus újraalkotásának az igénye, nem fetisizált „sorskérdésnek” fogták föl a problémákat, hanem értékörző és értékteremtő tevékenység egymást kiegészítő szükségességéről beszéltek. Szegedy-Maszák Mihály megállapítását idézzük befejezésül: „Nemzet fönntartására nincs, csakis újjáalkotására van mód. Értéket ugyanis megőrizni nem, csakis teremteni lehet.” (1980. 4. sz.) Ez a megfogalmazás a „sorskérdésekkel” való szembenézés — a túldimenzionálás és a lebecsülés között — lehetséges valós perspektíváját is kijelöli.

h) Népi kultúra

Közép-Európa keleti felén kétségkívül hagyományosan fontos szerepet játszott a nemzeti sajátosságok megőrzésében a népi kultúra. Új divatjának nálunk komoly akadályokat kellett legyőznie. Féja Géza még fájdalmasan jegyezte meg 1968-ban *A magyar irodalom jövője* című írásában: „Ilyen értelemben drága minékünk ma is folklorisztikus örökségünk, és fájjaljuk elképesztő semmibevevését.” (In: *Lázadó alkonyat* Bp. 1970. 424. l.). Az irodalmi publicisztika sokat tett a népi hagyományok fölélesztéséért másfél évtizeddel ezelőtt. 1974-ben az *Élet és Irodalom*ban bontakozott ki vita erről a kérdésről, Hernádi Miklós gyanakvásának adott kifejezést; „a népművészeti rajongás mögött ólálkodó sovinizmusról” beszélt. Csoóri Sándor és Kiss Ferenc hozzászólására a szerkesztőség magyarázó cikkel reagált, és Hernádi Miklós zárhatta le a vitát, amely formálisan hiába végződött a kezdeményező szerző és

a szerkesztőség zárszavával. A népi kultúra iránti érdeklődés a közvéleményben ekkor volt talán a tetőpontján, és a vita — függetlenül az ellenérvek súlyától, jogosságától — csak a divatot erősítette.

A népi kultúra mozzanata fontos szerepet játszott a nemzeti értékek tudatosításában. Ez a terület a maga természetes módján bizonyította a magyar kultúra egységét a Székelyföldtől a Csallóközig, a Dráva mellékétől a Bodrogközig. Miután a történelmi hagyomány egyre újabb részei kerültek az érdeklődés homlokterébe, az irodalmi sajtóban csökkent valamelyest a népi kultúra jelentősége a nemzeti értékek képviseletében.

Budapest, 1985. eleje